ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

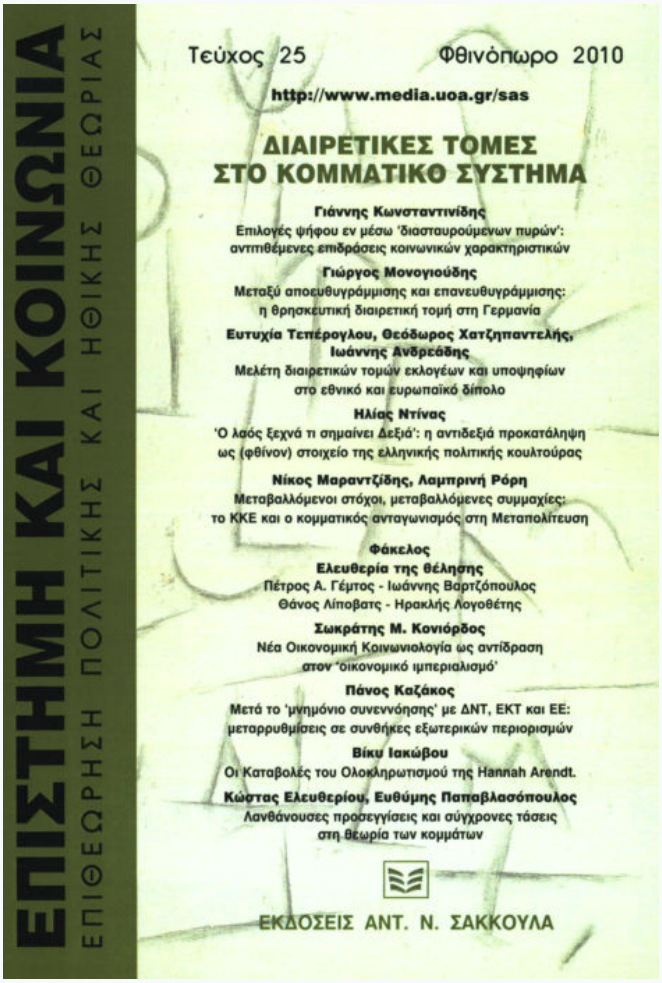

Επιλογές ψήφου εν μέσω "διασταυρούμενων πυρών": Οι αντιτιθέμενες επιδράσεις κοινωνικών χαρακτηριστικών

Γιάννης Κωνσταντινίδης

doi: 10.12681/sas.786

Copyright © 2015, Γιάννης Κωνσταντινίδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωνσταντινίδης Γ. (2015). Επιλογές ψήφου εν μέσω "διασταυρούμενων πυρών": Οι αντιτιθέμενες επιδράσεις κοινωνικών χαρακτηριστικών. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *25*, 1–17. https://doi.org/10.12681/sas.786

Επιλογές ψήφου εν μέσω 'διασταυρούμενων πυρών': οι αντιτιθέμενες επιδράσεις κοινωνικών χαρακτηριστικών

Γιάννης Κωνσταντινίδης*

Το κείμενο επιχειρεί να αναγνώσει εκ νέου τα επιχειρήματα του Lipset για τις συνέπειες των διασταυρούμενων πιέσεων στην εκλογική συμμετοχή ελέγχοντας μία προς μία τις τάσεις προσέλευσης στην κάλπη ομάδων που, κατά τον Lipset, δέχονται τέτοιες πιέσεις στην ελληνική περίπτωση. Η αδυναμία επιβεβαίωσης των υποθέσεων στη συγκεκριμένη μελέτη ευθυγραμμίζεται πλήρως με ευρήματα παρόμοιων μελετών σε άλλες περιπτώσεις, γεγονός που στρέφει την προσοχή στην αναζήτηση εναλλακτικού μεθοδολογικού εργαλείου και ερμηνευτικού πλαισίου μελέτης της επίδρασης των διασταυρούμενων πιέσεων στην εκλογική συμμετοχή. Πιο συγκεκριμένα, προτείνεται η ανομοιογένεια της κοινωνικής δικτύωσης του εκλογέα ως εργαλείο μέτρησης της έκτασης των διασταυρούμενων πιέσεων, ενώ επιχειρείται η καταγραφή ανταγωνιστικών μηχανισμών επίλυσης της προκαλούμενης από τις διασταυρούμενες πιέσεις εσωτερικής σύγκρουσης πέραν από την αποχή.

Η έννοια των διασταυρούμενων πιέσεων και ο Lipset

Η ψυχολογικής βάσης έννοια της διασταυρούμενης πίεσης [cross-pressure] χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως εργαλείο πολιτικής ανάλυσης από τον Paul Lazersfeld και τους συνεργάτες του στα πλαίσια μιας εκ των πρώτων, στην ιστορία των ερευνών κοινής γνώμης, μελετών πολλών φάσεων [panel studies], η οποία πραγματοποιήθηκε σε μια επαρχία του Ohio κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου των προεδρικών εκλογών του 1940. Μεταξύ των ευρημάτων της έρευνας, τα οποία παρουσιάστηκαν στο κλασικό βιβλίο *The People's Choice*, οι συγγραφείς επισήμαναν ότι πολλοί από τους ερωτώμενους εμφανίστηκαν περισσότερο ασταθείς ως προς τις εκλογικές τους προτιμήσεις, στοιχείο που αποδόθηκε από τους συγγραφείς στην επίδραση 'διασταυρούμενων πιέσεων', δηλαδή εσωτερικών διαμαχών ή ασυνεπειών του ατόμου που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της σύνδεσής του με δύο ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες αναφοράς οι οποίες εμφανίζουν διακριτές πολιτικές τοποθετήσεις (Lazarsfeld et al. 1968: 53). Με δεδομένη, για παράδειγμα, την προτίμηση της καθολικής ψήφου προς το Δημοκρατι-

* Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας <icons@uom.gr>

κό Κόμμα και της προτεσταντικής ψήφου προς το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα, αλλά και την παραδοσιακή προτίμηση των υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων προς τους Ρεπουμπλικάνους, η επιλογή της ψήφου ενός εύρωστου οικονομικά καθολικού ψηφοφόρου καθίσταται πολύπλοκη εξαιτίας της έκθεσής του στις διασταυρούμενες πιέσεις που πηγάζουν από τη διπλή κοινωνική του αναφορά.

Ως προϊόν αυτής της ψυχολογικής σύγκρουσης, άλλοι συγγραφείς, κινούμενοι στην ίδια γραμμή, κατέγραψαν τη σημαντική καθυστέρηση στη λήψη της απόφασης της ψήφου, το σημαντικά μειωμένο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της αναμέτρησης και, τελικά, την απροθυμία των ατόμων να προσέλθουν στην κάλπη (Campbell et al. 1960: 83· Hovland 1953: 283). Ιδιαίτερα η εκλογική αποχή, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας του ψηφοφόρου να συμβιβάσει τις αντικρουόμενες επιδράσεις διαφορετικών κοινωνικών του αναφορών, έγινε γρήγορα αποδεκτή ως μια κοινή -και επιστημονικά επιβεβαιωμένη- αλήθεια (Pool et al. 1965). Η αποχή από την κάλπη προκύπτει, σύμφωνα με τη συχνά επαναλαμβανόμενη επιχειρηματολογία, όταν οι διασταυρούμενες πιέσεις δημιουργούν στο άτομο ψυχολογική σύγχυση γύρω από την εκδήλωση της προτίμησής του σε τέτοια έκταση που τελικά το οδηγούν στην υιοθέτηση της αποχής ως μηχανισμού άμυνας (Campbell et al. 1960: 85-86). Όσο μεγαλύτερος είναι μάλιστα ο αριθμός των πολιτικά αντικρουόμενων κοινωνικών ιδιοτήτων ενός ατόμου, τόσο μεγαλύτερη είναι και η πιθανότητα μη συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία (Lazarsfeld et al. 1968: 62).

Ο Lipset (1981) χρησιμοποίησε την υπόθεση των διασταυρούμενων πιέσεων προκειμένου να ερμηνεύσει την παρατηρούμενη διακύμανση στην εκλογική συμμετοχή διαφόρων ομάδων. Η μειωμένη προσέλευση στην κάλπη των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, σε σύγκριση με τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, ερμηνεύεται κατ' αυτόν από το γεγονός πως οι ψηφοφόροι της εργατικής τάξης εκτίθενται τόσο στις εμπειρίες του κοινωνικού και επαγγελματικού περιβάλλοντός τους, το οποίο και προφανώς ευνοεί την οικονομική και κοινωνική μεταρρύθμιση, όσο και των πληροφοριών που διαχέονται από τα ΜΜΕ και τους φορείς εξουσίας, οι οποίοι συνήθως ευνοούν τη διατήρηση του status quo. Αντίθετα, οι ψηφοφόροι των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων δεν αντιμετωπίζουν τέτοιες εντάσεις καθώς η κατεύθυνση των μηνυμάτων που δέχονται από το περιβάλλον τους και από τα ΜΜΕ είναι κοινή. Ως αποδέκτες αντιτιθέμενων πιέσεων, τα μέλη χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων καλούνται να υπερκεράσουν την εσωτερική ένταση που γεννούν τα αντικρουόμενα μηνύματα προτού προσέλθουν στην κάλπη, απαίτηση την οποία τελικά δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν όλοι. Οι διασταυρούμενες πιέσεις οξύνονται στην περίπτωση των μη εργαζόμενων γυναικών-μελών της εργατικής τάξης, καθώς αυτές είναι περισσότερο δεκτικές σε στοιχεία

της κυρίαρχης κουλτούρας λόγω των περιορισμένων κοινωνικών τους συναναστροφών, με συνέπεια την περαιτέρω μείωση της πιθανότητας προσέλευσης στην κάλπη (Lipset 1981: 213-217).

Η υπόθεση των διασταυρούμενων πιέσεων εξηγεί επίσης το χαμηλό ποσοστό εκλογικής συμμετοχής των απασχολούμενων σε μη χειρωνακτικά υποστηρικτικά επαγγέλματα (π.χ. γραμματειακή υποστήριξη, νοσηλευτική φροντίδα κ.ά.), καθώς η καθημερινή επαφή των συγκεκριμένων ατόμων με μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων τα καθιστά επιρρεπή στην αποδοχή των πολιτικών ερμηνειών των τελευταίων (Lipset 1981: 216). Στην ίδια ερμηνευτική λογική θα μπορούσε να ενταχθεί και η απόκλιση στο ύψος της αποχής μεταξύ εκλογικών περιφερειών στις οποίες κυριαρχεί σαφώς ένα συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα και περιφερειών στις οποίες οι δυνάμεις των κομμάτων είναι ισοκατανεμημένες. Στις πρώτες, παρατηρεί ο Lipset, η μονόπλευρη παρουσίαση πολιτικών προτάσεων και πληροφοριών οδηγεί μαζικά τους ανενδοίαστους ψηφοφόρους στην κάλπη, ενώ, στις δεύτερες, η εκούσια άσκηση διασταυρούμενων πιέσεων καθηλώνει σημαντικό μέρος αυτών στις εστίες τους.

Εύλογη είναι επίσης και η μειωμένη πολιτική συμμετοχή ατόμων που εμφανίζουν κοινωνική ή και γεωγραφική κινητικότητα, καθώς η μετακίνησή τους αυξάνει την πιθανότητα να εκτεθούν σε πολιτικά αντικρουόμενα ερεθίσματα (Lipset & Bendix 1959). Αναφερόμενος σε σειρά ερευνών που πραγματοποιήθηκαν σε Ευρώπη και ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1950, ο Lipset καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τόσο οι ανοδικά, όσο και οι καθοδικά –σε σύγκριση με την κοινωνική θέση του πατέρα τους– κινούμενοι στην κοινωνική ιεραρχία έχουν σημαντικά λιγότερες πιθανότητες εκλογικής συμμετοχής. Η αυξανόμενη κινητικότητα των νέων ηλικιακά στρωμάτων συνδέεται επίσης, κατά τον Lipset, με το υψηλό ποσοστό αποχής στην εν λόγω κατηγορία, υπόθεση στην οποία οι Berelson et al. (1954) εργάστηκαν διεξοδικά συσχετίζοντας την αποχή με τη συνδυαστική δράση ηλικίας και ανομοιογένειας του κοινωνικού περιβάλλοντος του νέου. Από τα ευρήματά τους ξεχωρίζουμε το συγκριτικά υψηλότερο ποσοστό αποχής νέων οι οποίοι βιώνουν πολιτικά αντικρουόμενες επιδράσεις από το περιβάλλον τους (διαφορετική κοινωνική τάξη γονέα, διαφορετική κοινωνική τάξη πλειοψηφίας τόπου κατοικίας) έναντι μεσηλίκων οι οποίοι δέχονται εξίσου αντιφατικές επιδράσεις.

Ακολούθως θα αποπειραθούμε να ελέγξουμε την υπόθεση πως οι διασταυρούμενες πιέσεις καθιστούν τον ψηφοφόρο λιγότερο πρόθυμο να συμμετέχει στα πολιτικά πράγματα αναλύοντας δεδομένα από την ελληνική περίπτωση. Μέσω του ελέγχου αυτού, θα επιχειρηθεί εμμέσως η διερεύνηση της μεθοδολογικής και ερμηνευτικής πληρότητας της υπόθεσης του Lipset για τη σύνδεση των διασταυρούμενων πιέσεων με την εκλογική αποχή. Σε συνάρτηση με το προϊόν της δι-

ρεύνησης αυτής, θα επιχειρηθεί τέλος ο εντοπισμός ενός διευρυμένου πλαισίου προσδοκώμενων επιλογών ψήφου σε περιπτώσεις διασταυρούμενων πιέσεων.

Διασταυρούμενες πιέσεις και εκλογική αποχή στην Ελλάδα

Ας προσπαθήσουμε καταρχάς να απεικονίσουμε τα επίπεδα εκλογικής συμμετοχής των ομάδων πληθυσμού που ο Lipset χαρακτηρίζει ως ευρισκόμενες υπό διασταυρούμενες πιέσεις. Για παράδειγμα, τα ποσοστά αποχής μεταξύ των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων και των ανέργων είναι πράγματι σημαντικά υψηλότερα από αυτά των υπολοίπων εισοδηματικών και επαγγελματικών κατηγοριών (Πίνακες 1α & 1β).[1] Επίσης, η προσέλευση των γυναικών στην κάλπη είναι πιο υποτονική, ενώ μεταξύ των κατηγοριών επαγγελματικής απασχόλησης, οι εργαζόμενοι/ες ως βοηθητικό προσωπικό στον τομέα των υπηρεσιών (γραμματείς, οικιακοί βοηθοί, σερβιτόροι κ.λπ.) εμφανίζουν τα χαμηλότερα ποσοστά συμμετοχής. Ωστόσο, ο ισχυρισμός πως η μειωμένη πολιτική συμμετοχή προκύπτει ως συνέπεια της αδυναμίας των συγκεκριμένων ψηφοφόρων να διαχειριστούν αντιτιθέμενες πολιτικές πληροφορίες -οι οποίες προέρχονται συνηθέστερα από το έντονα ταξικό κοινωνικό περιβάλλον τους, από τη μία, και από τα κυρίαρχα ΜΜΕ, από την άλλη- δεν επιβεβαιώνεται, καθώς η προσέλευση των ψηφοφόρων χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων αυξάνεται στην περίπτωση που αυτοί παρακολουθούν στενά τα ΜΜΕ (Πίνακας 2) και όχι το αντίθετο. Εξίσου υψηλότερη είναι και η συμμετοχή των νοικοκυρών χαμηλότερου εισοδηματικού στρώματος παρά το γεγονός ότι η έκθεσή τους σε συγκρουόμενες πολιτικές πληροφορίες, λόγω της συχνότερης παρακολούθησης του προγράμματος των ΜΜΕ, αναμενόταν να μειώσει την πιθανότητα συμμετοχής τους (Πίνακας 3).[2]

Πίνακας 1α: Εκλογική συμμετοχή ανά εισοδηματική κατηγορία

Μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού	*Συμμετοχή (%)*
Έως 500€	85
500-1.000€	94
1.000-1.500€	94
1.500-2.000€	94
2.000-3.000€	91
Άνω των 3.000€	95
Σύνολο	92

Πηγή: VPRC, Έρευνα Κοινής Γνώμης Οκτώβριος 2008

Πίνακας 1β: Εκλογική συμμετοχή ανά επαγγελματική κατηγορία

Επαγγελματική κατηγορία	*Συμμετοχή (%)*
Επιχειρηματίες	96
Αυτοαπασχολούμενοι επιστήμονες	99
Γεωργοί	95
Μισθωτοί δημόσιου τομέα	97
Μισθωτοί ιδιωτικού τομέα	92
Άνεργοι	83
Νοικοκυρές	96
Συνταξιούχοι	97
Φοιτητές	89
Σύνολο	92

Πηγή: VPRC, Έρευνα Κοινής Γνώμης Οκτώβριος 2008

Πίνακας 2: Εκλογική συμμετοχή ανά μορφωτικό επίπεδο και συχνότητα παρακολούθησης πολιτικής επικαιρότητας στα ΜΜΕ

	καθημερινά	*3-4 φορές την εβδομάδα*	*1-2 φορές την εβδομάδα*
Κατώτερη μόρφωση	97	93	88
Μέση μόρφωση	93	89	80
Ανώτερη μόρφωση	99	98	91
Έως 500€	92	80	67
500-1.000€	97	90	88
1.000-1.500€	96	96	86
Σύνολο	96	92	83

Πηγή: VPRC, Έρευνα Κοινής Γνώμης Οκτώβριος 2008

Πίνακας 3: Εκλογική συμμετοχή ανά μορφωτικό επίπεδο και εισοδηματική κατηγορία μη εργαζόμενων γυναικών

Μηνιαίο εισόδημα νοικοκυριού	*Συμμετοχή (%)*
Έως 1.000€	95
1.000-2.000€	95
Άνω των 2.000	87
Κατώτερη μόρφωση	96
Μέση μόρφωση	96
Ανώτερη μόρφωση	90
Σύνολο	95

Πηγή: VPRC, Έρευνα Κοινής Γνώμης Οκτώβριος 2008

Το επιχείρημα πως τα επίπεδα αποχής είναι χαμηλότερα σε περιφέρειες που εμφανίζουν συμπαγή εκλογική συμπεριφορά, ως συνέπεια του περιορισμού των διασταυρούμενων πιέσεων στις οποίες εκτίθενται οι ψηφοφόροι, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην ελληνική περίπτωση. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4, τα επίπεδα συμμετοχής των πολιτών στα λεγόμενα εκλογικά προπύργια των δύο μεγάλων κομμάτων ήταν μάλλον χαμηλότερα του μέσου όρου, με εξαίρεση τις περιφέρειες Ηρακλείου, Λασιθίου και Φθιώτιδας.[3] Στην πλειονότητα των περιφερειών φαίνεται να επιβεβαιώνεται το κλασικό επιχείρημα της θεωρίας ορθολογικών επιλογών σύμφωνα με το οποίο η εκλογική συμμετοχή μειώνεται στις περιπτώσεις αναμετρήσεων με περιορισμένο ανταγωνισμό μεταξύ των κομμάτων, καθώς τότε μειώνεται η πιθανότητα εκάστη ψήφος να καταστεί η κρίσιμη για το εκλογικό αποτέλεσμα (Downs 1957· Riker & Ordershook 1968). Με άλλα λόγια, στις περιπτώσεις που το αποτέλεσμα θεωρείται προδιαγεγραμμένο, το όποιο κόστος συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία (μη αμελητέο στις περιπτώσεις γεωγραφικά δυσπρόσιτων περιοχών όπως πολλές από αυτές που εμφανίζονται στον Πίνακα 4) εκτιμάται ως μεγαλύτερο του όποιου οφέλους συνεπάγεται η εκδήλωση προτίμησης υπέρ ενός κόμματος ή ενός βουλευτή στην κάλπη, ανεξάρτητα από το αν αυτό/ς είναι ο επικρατέστερος ή όχι.

Πίνακας 4: Εκλογική συμμετοχή σε περιφέρειες με μέγιστη απόκλιση μεταξύ των δυνάμεων των δύο μεγάλων κομμάτων (Βουλευτικές 2007)

Εκλογική περιφέρεια	*Διαφορά μεταξύ 1ου και 2ου (%)*	*Συμμετοχή (%)*
Δράμας	11,5	70,9
Σερρών	19,7	68,8
Καστοριάς	21,9	64,0
Φθιώτιδας	12,9	80,9
Φωκίδας	13,3	71,2
Αργολίδας	11,5	77,5
Μεσσηνίας	20,1	63,8
Λακωνίας	23,9	61,0
Ηρακλείου	21,1	82,5
Λασιθίου	16,0	79,9
Σύνολο Επικράτειας	3,7	74,2

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών

Αδύνατη προκύπτει και η επιβεβαίωση της υπόθεσης των διασταυρούμενων πιέσεων στην περίπτωση των ατόμων που εμφανίζουν κοινωνική κινητικότητα από τα δεδομένα που αφορούν τους έλληνες ψηφοφόρους. Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τα επίπεδα εκλογικής συμμετοχής των εκλογέων που εμφανίζουν ανοδική, καθοδική ή μηδενική κοινωνική κινητικότητα, όπως αυτή μετριέται από τη μεταβολή στο μορφωτικό επίπεδο του ερωτώμενου σε σύγκριση με εκείνο του πατέρα του. Οι εκλογείς των οποίων το μορφωτικό επίπεδο ταυτίζεται με αυτό του πατέρα τους -και κατά συνέπεια δεν εμφανίζουν κοινωνική κινητικότητα- δεν είναι περισσότερο πιθανό να συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία με εξαίρεση την περίπτωση των αποφοίτων στοιχειώδους εκπαίδευσης, των οποίων η συμμετοχή είναι υψηλότερη στην περίπτωση που η κοινωνική τους θέση φαίνεται να παραμένει αμετάβλητη. Μάλιστα, οι κινούμενοι ανοδικά στην κοινωνική ιεραρχία αποδεικνύονται περισσότερο συστηματικοί στην άσκηση του εκλογικού τους δι-

καιώματος. Θα πρέπει πάντως να υπογραμμιστεί ότι τα χαμηλότερα ποσοστά συμμετοχής εντοπίζονται στους καθοδικά κινούμενους -δηλαδή σε όσους διαθέτουν χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο από εκείνο του πατέρα τους- εύρημα που ταυτίζεται με εκείνο των Lipset & Bendix (1959). Η αναντιστοιχία του ευρήματος αυτού με τα ποσοστά συμμετοχής στην περίπτωση των ανοδικά κινούμενων υποδηλώνει τελικά την έντονα θετική συσχέτιση μεταξύ εκλογικής συμμετοχής και μορφωτικού επιπέδου -πιθανότατα και κοινωνικής θέσης- παρά τη συσχέτιση μεταξύ εκλογικής αποχής και αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας.

Πίνακας 5: Επίπεδο εκλογικής συμμετοχής και βαθμός κοινωνικής κινητικότητας (βάσει του μορφωτικού επιπέδου)

Μόρφωση ερωτώμενου	*Μόρφωση πατέρα*	*Συμμετοχή (%)*
Στοιχειώδης	Στοιχειώδης	87
	Μέση	46
	Ανώτερη	38
Μέση	Στοιχειώδης	89
	Μέση	77
	Ανώτερη	62
Ανώτερη	Στοιχειώδης	91
	Μέση	87
	Ανώτερη	79

Πηγή: European Social Survey, Round II (2004/05)

Τα παραπάνω ευρήματα επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση που χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο μέτρησης της κοινωνικής θέσης ο βαθμός στον οποίο η επαγγελματική θέση του εκλογέα συνεπάγεται την επίβλεψη άλλων εργαζομένων. Όπως σημειώνεται στον Πίνακα 6, οι κατέχοντες θέση που συνεπάγεται την επίβλεψη εργαζομένων ασκούν συχνότερα το εκλογικό τους δικαίωμα, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση που ο πατέρας τους δεν κατείχε παρόμοια θέση (ανοδικά κινούμενοι). Όσοι δεν ασκούν επάγγελμα με τη συγκεκριμένη ιδιότητα είναι λιγότερο πιθανό να συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία, ανεξάρτητα όμως από το αν ο πατέρας τους είχε τα σχετικά καθήκοντα ή όχι, εύρημα που ευθυγραμμίζεται πλήρως με τα συμπεράσματα της προηγούμενης παραγράφου. Υπογραμμίζεται ακόμα ότι η νεανική συμμετοχή εμφανίζει τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά σε συνάρτηση με την κοινωνική κινητικότητα (δηλαδή, πολύ χαμηλά ποσοστά για όσους κινούνται καθοδικά, αλλά εξίσου υψηλά για όσους κινούνται

ανοδικά ή παραμένουν στάσιμοι), παρότι βέβαια ο βαθμός εκλογικής συμμετοχής κινείται συνολικά σε σαφώς χαμηλότερα επίπεδα.

Πίνακας 6: Επίπεδο εκλογικής συμμετοχής και βαθμός κοινωνικής κινητικότητας (βάσει ιδιοτήτων της επαγγελματικής θέσης)

Χαρακτηριστικά θέσης εργασίας ερωτώμενου	*Χαρακτηριστικά θέσης εργασίας πατέρα*	*Συμμετοχή (%)*
Επίβλεψη άλλων εργαζομένων	Επίβλεψη άλλων εργαζομένων	92
	Μη επίβλεψη άλλων εργαζομένων	95
Μη επίβλεψη άλλων εργαζομένων	Επίβλεψη άλλων εργαζομένων	81
	Μη επίβλεψη άλλων εργαζομένων	78

Πηγή: European Social Survey, Round II (2004/05)

Επαναπροσεγγίζοντας την επίδραση των διασταυρούμενων πιέσεων στην εκλογική συμμετοχή

Οι πρώτες σκέψεις γύρω από τις παραπάνω ανακολουθίες της ελληνικής περίπτωσης ως προς τη θεωρητική πρόταση του Lipset θα μπορούσαν να αφορούν είτε τον έντονο βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος και τη σχετιζόμενη κομματικοποίηση της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα είτε τη λιγότερο ενισχυτική της κυρίαρχης κουλτούρας λειτουργία των ΜΜΕ στη χώρα είτε, τέλος, τον υψηλό βαθμό εθνικοποίησης της ψήφου. Όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη μάλλον 'χλιαρή' επιβεβαίωση των αρχικών προτάσεων, καθώς θα λειτουργούσαν προς την κατεύθυνση άμβλυνσης των αποκλίσεων στη συμμετοχή μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Ωστόσο, η υπόθεση πως η σύνδεση του ψηφοφόρου με περισσότερες της μίας κοινωνικές ομάδες/αναφορές ευνοεί την εκλογική παθητικότητα αποτέλεσε διεθνώς μια από τις συχνότερα ελεγχόμενες ερευνητικές προτάσεις κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 (Horan 1971· Jackson & Curtis 1972· Davis 1982· Knoke 1990). Τα ευρήματα τέτοιων ερευνών εμφανίζονται να είναι εξίσου αδύναμα με αυτά που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα στον βαθμό που δεν πετυχαίνουν να διαχωρίσουν τις άμεσες επιδράσεις μεμονωμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών στην εκλογική συμμετοχή από το περισσότερο πολύπλοκο φαινό-

μενο των διασταυρούμενων πιέσεων. Για παράδειγμα, η μη συμμετοχή ενός ανέργου ή ενός εργαζόμενου στα κατώτερα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας πιθανώς ερμηνεύεται από την ίδια την κοινωνική θέση του ατόμου και όχι από τη διασταυρούμενη πίεση που αυτός υφίσταται στην περίπτωση που εμφανίζει καθοδική κινητικότητα σε σχέση με την κοινωνική θέση των γονέων του.

Η αδυναμία διαχωρισμού των επιδράσεων κοινωνικών χαρακτηριστικών στην εκλογική συμμετοχή δυσχεραίνεται περισσότερο από τον μάλλον αυθαίρετο ορισμό ατομικών κοινωνικών χαρακτηριστικών ως πολιτικά αντικρουόμενων και την a priori παραδοχή πως η κατοχή μιας συγκεκριμένης ιδιότητας μέλους καθιστά αυτόματα το άτομο επιρρεπές στην όποια πολιτική θέση κυριαρχεί στο εσωτερικό της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Πόσο βέβαιοι μπορούμε, για παράδειγμα, να είμαστε ότι ένας βιομηχανικός εργάτης ασπάζεται τις κυρίαρχες πολιτικές θέσεις της εργατικής τάξης; Και σε ποιο βαθμό μπορούμε να διακρίνουμε τις κυρίαρχες αυτές θέσεις; Τα παραπάνω ερωτήματα κάθε άλλο παρά αμφισβητούν τη σημασία του κοινωνικού πλαισίου αναφοράς στην πολιτική συμμετοχή, ωστόσο καθιστούν προφανή την ανάγκη μεθοδολογικού και ερμηνευτικού επαναπροσδιορισμού της ερευνητικής υπόθεσης του Lipset για τη σύνδεση των διασταυρούμενων πιέσεων με την εκλογική αποχή.

Μεθοδολογικά, κρίνεται χρήσιμη η εστίαση στην εξατομικευμένη κοινωνική δικτύωση του ψηφοφόρου προκειμένου να καταγραφούν οι πραγματικές –και όχι οι επαγόμενες από τις ιδιότητές του– πηγές διασταυρούμενων πιέσεων. Και ενώ η θετική επίδραση της πυκνότητας της κοινωνικής δικτύωσης στην πολιτική συμμετοχή είναι σαφής (βλ. μεταξύ άλλων Rosenstone & Hansen 1993· Verba, Schlozman & Brady 1995· Kenny 1992· Leighley 1990), το ενδιαφέρον εστιάζεται στην πιθανή αρνητική επίδραση της πολιτικής ανομοιογένειας του κοινωνικού δικτύου στην πολιτική συμμετοχή. Η ακριβής καταγραφή του αριθμού των ατόμων με τους οποίους ο εκλογέας συζητά για την πολιτική, της συχνότητας επικοινωνίας και της έκτασης στην οποία καθένας από τους συνομιλητές του εκφράζει θέσεις που αποκλίνουν από τις προσωπικές του θα μπορούσαν να απεικονίσουν με πληρότητα τον βαθμό ομοιογένειας των πολιτικών ερεθισμάτων που δέχεται ένας εκλογέας από το κοινωνικό του περιβάλλον. Σχετική εμπειρική ανάλυση αποδεικνύει πως η επίδραση της ανομοιογένειας των πολιτικών ερεθισμάτων στην εκλογική συμμετοχή είναι σαφώς αρνητική και, μάλιστα, ανεξάρτητη από τον βαθμό ενδιαφέροντος για την πολιτική ή από δημογραφικά χαρακτηριστικά (Mutz 2002).

Είναι αξιοσημείωτο πως το συγκεκριμένο εύρημα ερμηνεύεται από τη Mutz στη βάση της απροθυμίας των εκλογέων να θέσουν σε κίνδυνο τους ποικίλους κοινωνικούς τους δεσμούς εκδηλώνοντας τις πολιτικές τους προτιμήσεις –ακόμα

και στην κάλπη από την οποία η προτίμηση δεν είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί δημοσίως- και όχι στη βάση της αδυναμίας των εκλογέων να συμβιβάσουν αντικρουόμενες πολιτικές πληροφορίες, όπως υπονοείται στην αρχική θεωρητική υπόθεση του Lazarsfeld και των συνεργατών του, την οποία και χρησιμοποιεί για την ερμηνεία των διακυμάνσεων στα επίπεδα εκλογικής συμμετοχής ο Lipset (Mutz 2002: 845-850). Στο σημείο αυτό, προκύπτει η ανάγκη ερμηνευτικού επαναπροσδιορισμού της υπόθεσης του Lipset, καθώς η προκαλούμενη εσωτερική πολιτική αμφιταλάντευση και η αυτο-επιβαλλόμενη κοινωνική επιταγή για συμμόρφωση με τις κατά περίπτωση κυρίαρχες πολιτικές θέσεις προβάλλουν ως ανταγωνιστικοί μηχανισμοί επίδρασης των διασταυρούμενων πιέσεων στην εκλογική αποχή. Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο αυτών δυνητικών μηχανισμών επίδρασης του κοινωνικού δικτύου στην ατομική επιλογή συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία προσφέρει τη δυνατότητα μελέτης των αιτιών της πιθανής επίδρασης της ανομοιογένειας της κοινωνικής δικτύωσης, παρότι βέβαια παρουσιάζει αυξημένες απαιτήσεις ως προς τον πλούτο των δεδομένων. Οι απαιτήσεις αυτές καθιστούν αδύνατη την παραπάνω διερεύνηση στην ελληνική περίπτωση, αν και με δεδομένη την ατελή αντιστοίχιση κοινωνικών ομάδων και πολιτικών προτιμήσεων και το δυσδιάκριτο των ορίων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στην ελληνική περίπτωση, η μελέτη της επίδρασης των εξατομικευμένων κοινωνικών δικτύων θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη.

Διευρύνοντας τις επιλογές ψήφου εν μέσω 'διασταυρούμενων πυρών'

Παρότι κυρίαρχη στο ίδιο το έργο του Lazarsfeld, η υπόθεση πως οι διασταυρούμενες πιέσεις οδηγούν τον εκλογέα στην επιλογή της αποχής φαίνεται να επιδέχεται εξαιρέσεις ακόμα και κατά τη γνώμη των ιδίων των συγγραφέων. Στο προοίμιο του βιβλίου τους, παρατηρούν ότι ορισμένοι από τους εκλογείς που δέχονται διασταυρούμενες πιέσεις δεν οδηγούνται στην αποχή αλλά, αντιθέτως κατά μία έννοια, ενεργοποιούνται προς την κατεύθυνση συμμετοχής στα νέα κοινωνικά κινήματα (Lazarsfeld et al. 1968: xxii). Άλλοι συγγραφείς σημειώνουν ότι η προκαλούμενη από τις διασταυρούμενες πιέσεις εσωτερική σύγκρουση μπορεί να εκδηλωθεί, αντί της αποχής, με τη μορφή μιας έντονα συμμετοχικής συμπεριφοράς που θα στοχεύει στη δυναμική επίλυση της εσωτερικής σύγκρουσης σε βάρος μιας εκ των πηγών πίεσης, συνηθέστερα αυτής που εμφανίζεται εντονότερη (Simon & Stedry 1969· Nilson 2002). Ως συνέπεια του παραπάνω συλλογισμού, όσο πιο έντονες είναι οι διασταυρούμενες πιέσεις, τόσο πιθανότερη θα είναι η εκδήλωση μορφών πολιτικής συμμετοχής, κάτι που πιθανώς να ερμηνεύει τη συνεπή στήριξη στην κάλπη μειονοτικών κομμάτων από μέρους εκλογέων που ανήκουν στη συγκεκριμένη εθνική ή άλλη μειονότητα ακόμα και όταν κατοικούν σε

μη μειονοτικές περιοχές, ή τη σταθερή υποστήριξη εργατικών κομμάτων από μέρους εκλογέων που έχουν κοινωνικοποιηθεί σε ένα ευνοϊκό προς τα εργατικά κόμματα γονεϊκό περιβάλλον ακόμα και όταν κινηθούν ανοδικά στην κοινωνική ιεραρχία.

Αναλογιζόμενοι την πιθανότητα πολλοί από τους εκλογείς στους οποίους ασκούνται διασταυρούμενες πιέσεις να επιθυμούν τη ριζική επίλυση της προκαλούμενης εσωτερικής σύγκρουσης, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως εξίσου πιθανό το ενδεχόμενο αυτοί να οδηγούνται στην επιλογή ενός τρίτου κόμματος με το οποίο δεν συνδέεται καμία από τις πηγές πίεσής τους. Μια τέτοια ερμηνεία προβάλλεται συχνά σε μελέτες της εκλογικής βάσης κεντρώων κομμάτων, όπως οι βρετανοί Φιλελεύθεροι Δημοκράτες, οι οποίοι λαμβάνουν δυσανάλογα μεγαλύτερα ποσοστά προτιμήσεων από εκλογείς που εμφανίζουν ανοδική κοινωνική κινητικότητα ή από μέλη της εργατικής τάξης που κατοικούν σε μεσοαστικές [middle-class] περιοχές (Andersen et al. 2006· Andersen & Heath 2005). Τέτοια τμήματα του πληθυσμού, δεχόμενα ουσιαστικά τις αντιτιθέμενες επιδράσεις της κοινωνικής τάξης προέλευσής τους και της τρέχουσας κοινωνικής τους θέσης, ή της επικρατούσας πολιτικής αντίληψης στο κοινωνικό τους περιβάλλον και της προσωπικής τους κοινωνικής θέσης, επιλέγουν συχνά έναν τρίτο πολιτικό δρόμο επιχειρώντας να απεικονίσουν τη δική τους μικτή ταυτότητα (Konstantinidis 2002).

Η μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς τέτοιων τμημάτων του ελληνικού εκλογικού σώματος αποκαλύπτει μια σχετικά αυξημένη προτίμηση των ανοδικά κινούμενων στην κοινωνική ιεραρχία (είτε βάσει του μορφωτικού επιπέδου είτε βάσει των χαρακτηριστικών της θέσης εργασίας τους) προς τα κόμματα της Αριστεράς. Σε συνδυασμό με τις ενδείξεις διάψευσης της υπόθεσης περί αυξημένης αποχής των ανοδικά κινούμενων στρωμάτων (βλ. προηγούμενη ενότητα), η τάση αυτή μαρτυρά πως η εσωτερική σύγκρουση που προκαλείται από την ανομοιογενή κοινωνική δικτύωση επιλύεται από τους έλληνες ψηφοφόρους συνηθέστερα εντός του συμβατικού πλαισίου πολιτικής συμμετοχής και μεταφράζεται σε ψήφο υπέρ τρίτων κομμάτων. Βέβαια, η πλήρης επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης περί συσχέτισης των διασταυρούμενων πιέσεων με την ψήφο προς τα τρίτα κόμματα στην Ελλάδα προσκρούει, πέρα από την περιορισμένη δυναμική της τάσης, και στην αδυναμία αντιστοίχισης συγκεκριμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών με την ψήφο προς τα δύο πιο μεγάλα κόμματα, αλλά και στον έντονα ταξικό χαρακτήρα της ψήφου προς το ΚΚΕ.

Ανεξάρτητα από την ελληνική περίπτωση πάντως, η μελέτη των συνθηκών υπό τις οποίες οι εκλογείς που δέχονται διασταυρούμενες πιέσεις επιλέγουν άλλοτε την αποχή και άλλοτε τη λεγόμενη τρίτη επιλογή χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Χρήσιμη σε τούτη την κατεύθυνση είναι η διάκριση των τύπων διασταυ-

ρούμενων πιέσεων από τον Himmelstrand (1960: 303-304): των αρνητικών πιέσεων που στοχεύουν -η κάθε μία ξεχωριστά- στην απόρριψη της αντίστοιχης επιλογής [avoidance-avoidance], των θετικών πιέσεων που στοχεύουν -η κάθε μία ξεχωριστά- στην προσέγγιση της αντίστοιχης επιλογής [approach-approach] και των μικτών πιέσεων που στοχεύουν -και πάλι η κάθε μία ξεχωριστά- στην προσέγγιση της μιας επιλογής και την παράλληλη απόρριψη της άλλης [double approach-avoidance]. Σύμφωνα με τον Gronlund (1997), μόνο οι αρνητικές πιέσεις οδηγούν στην εκλογική αποχή, περισσότερο ως συνέπεια μιας γενικευμένης τάσης απόρριψης του συνόλου των διαθέσιμων πολιτικών επιλογών παρά ως αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να συμβιβάσουν αντικρουόμενες επιδράσεις. Οι μικτές πιέσεις, από την άλλη, είναι λιγότερο πιθανό να παθητικοποιήσουν τον ψηφοφόρο λόγω της επιβαλλόμενης σύγκρισης μεταξύ των επιλογών. Στις περιπτώσεις αυτές θα πρέπει να εντοπίζεται η ισχυρότερη πιθανότητα στήριξης τρίτων κομμάτων.

Καταληκτικά σχόλια

Η επίδραση των λεγόμενων 'διασταυρούμενων πιέσεων' στην εκλογική επιλογή ατόμων που κατέχουν πολιτικά αντικρουόμενες κοινωνικές ιδιότητες αποτέλεσε μια πρόκληση για τα κοινωνιολογικά μοντέλα εκλογικής συμπεριφοράς στον βαθμό που διατάρασσε την ευθεία αντιστοίχιση κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Η σύνδεση της συνθήκης αυτής με την εκλογική αποχή προβάλλει ως μια λογική προέκταση της κοινωνιολογικής θεώρησης της εκλογικής συμπεριφοράς, καθώς η αδυναμία διαχείρισης της προφανούς εσωτερικής σύγκρουσης που προκαλεί η λήψη πολιτικών μηνυμάτων από διαφορετικές πηγές εύλογα οδηγεί στην παραίτηση από το δικαίωμα του εκλέγειν. Ωστόσο, η ακριβής ερμηνεία των αιτιών της εσωτερικής αυτής σύγκρουσης, αλλά και η πιθανότητα διεύρυνσης του φάσματος επιλογών ψήφου των ατόμων που βιώνουν διασταυρούμενες πιέσεις δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Το Γράφημα 1 συμπυκνώνει τις προτεινόμενες στο παρόν άρθρο ερμηνείες της εσωτερικής σύγκρουσης που προκαλεί η ανομοιογένεια του κοινωνικού περιβάλλοντος του εκλογέα και, παράλληλα, παρουσιάζει τις διακριτές εκλογικές επιλογές ψηφοφόρων με αντικρουόμενες κοινωνικές ιδιότητες σε συνάρτηση με το είδος των πιέσεων που τους ασκούνται. Όπως είναι φανερό, η εκλογική αποχή δεν είναι η μόνη -και πιθανώς δεν είναι η συνηθέστερη- επιλογή δράσης.

Γράφημα 1:
Προτεινόμενο μοντέλο ερμηνείας των επιδράσεων των διασταυρούμενων πιέσεων στην ψήφο

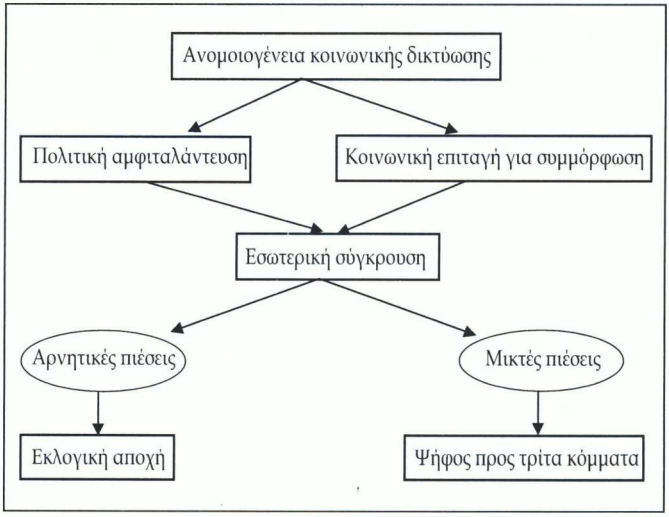

Σε κάθε περίπτωση, και πέραν της διάκρισης μεταξύ των επιλογών ψήφου εν μέσω διασταυρούμενων πυρών, εκτιμάται ότι η μελέτη των επιπτώσεων του κοινωνικού περιβάλλοντος στην εκλογική συμπεριφορά θα πρέπει να βασίζεται σε μια εκτενή όσο και εξατομικευμένη καταγραφή της κοινωνικής δικτύωσης του εκλογέα και όχι σε εικαζόμενες και καθολικής ισχύος επιδράσεις ζευγών κοινωνικών χαρακτηριστικών. Συνεπώς, η ενδελεχής εξέταση των παραπάνω υποθέσεων απαιτείται να στραφεί στη συλλογή λεπτομερών στοιχείων αφενός για τη σύνθεση του δικτύου επικοινωνίας κάθε εκλογέα, αφετέρου για τη συχνότητα και την ένταση του διαλόγου περί της πολιτικής με έκαστο μέλος του δικτύου, καθώς η διαμόρφωση εκλογικών προτιμήσεων δεν είναι μόνο ζήτημα κοινωνικών ιδιοτήτων.

Σημειώσεις

1. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα καταγραφόμενα ποσοστά συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία υπερεκτιμούν τα πραγματικά κατά 15 έως 20 ποσοστιαίες μονάδες για το σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων, απόκλιση που ωστόσο εμφανίζεται ανάλογη του πραγματικού μεγέθους της συμμετοχής σε όλες τις κατηγορίες και σύμφωνη ως προς το πρόσημο με τη θεωρητικά αναμενόμενη διαφορά πραγματικής και εκτιμώμενης, μέσω ερευνών κοινής γνώμης, αποχής. Η απόκλιση αυτή ερμηνεύεται συνηθέστερα στη βάση της τάσης απόκρυψης της αποχής στο όνομα της ευθυγράμμισης με την κοινωνική επιταγή του ενεργού πολίτη (Ragsdale & Rusk 1993) ή, αλλιώς, στο λεγόμενο σφάλμα μέτρησης ή στη βάση της τάσης άρνησης όσων δεν προτίθενται να συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία να λάβουν μέρος στην ίδια την έρευνα κοινής γνώμης (Jackman 1999) ή, αλλιώς, στο λεγόμενο σφάλμα ανταπόκρισης.

2. Είναι, βέβαια, εξίσου λογικό η παραμονή τους στο σπίτι να περιορίζει την έκθεσή τους σε συγκρουόμενα ερεθίσματα που πιθανώς θα λάμβαναν στο επαγγελματικό τους περιβάλλον, με δεδομένο μάλιστα ότι οι περισσότερες από αυτές θα ασκούσαν υποστηρικτικά επαγγέλματα. Από την άλλη, στην ελληνική περίπτωση ή τουλάχιστον στη δεδομένη χρονική περίοδο μελέτης της ελληνικής περίπτωσης, η πολιτική θέση των ΜΜΕ πιθανώς να στοιχίζεται με αυτήν του κοινωνικού περιβάλλοντος των χαμηλότερων τάξεων ενδυναμώνοντας τελικά τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και ενισχύοντας τη διάθεση συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία.

3. Παρόμοια εικόνα προκύπτει και από την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων ανά περιφέρεια του 2009, καθώς στις πέντε από τις δέκα περιφέρειες με τη μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ πρώτου και δεύτερου κόμματος το ποσοστό συμμετοχής ήταν αισθητά χαμηλότερο από το ποσοστό συμμετοχής στην επικράτεια. Από την άλλη, η αποχή ήταν εμφανώς περιορισμένη στις περιφέρειες στις οποίες η διαφορά μεταξύ των δύο κομμάτων δεν υπερέβαινε τη μία ποσοστιαία μονάδα. Ο σχετικός πίνακας δεν προτιμήθηκε αυτού του 2007 λόγω της μονομερούς και εκτενούς επικράτησης του ενός κόμματος στη συντριπτική πλειοψηφία των περιφερειών, κάτι που πιθανώς να φανερώνει τον ιδιόμορφα πολιτικό χαρακτήρα της επιλογής της αποχής στη συγκεκριμένη συγκυρία (γενικευμένη επιλογή διαμαρτυρίας έναντι της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας) πέραν από την απλή –και εξατομικευμένη– αδυναμία πολιτικής τοποθέτησης σε ένα περιβάλλον αντικρουόμενων πιέσεων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Andersen, R. & A. Heath (2005). 'Class Matters: The Persisting Effects of Contextual Social Class on Individual Voting in Britain', *European Sociological Review* 18 (2): 125-138.

Andersen, D., M. Yang & A. Heath (2006). 'Class Politics and Political Context in Britain, 1964-1997: Have Voters Become more Individualised?', *European Sociological Review* 22 (2): 215-228.

Berelson, B., Lazarsfeld, P. & W. McPhee (1954). *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign.* Chicago: University of Chicago Press.

Campbell, A., Converse, P., Miller, W. E. & D. Stokes (1960). *The American Voter.* New York: Wiley.

Davis, J. A. (1982). 'Achievement Variables and Class Cultures', *American Sociological Review* 47 (5): 569-586.

Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Government.* New York: Harper and Row.

Gronlund, K. (1997). 'Cross-Pressures and Voting in the Finnish Presidential Election in 1994', *Electoral Studies* 16 (2): 227-243.

Himmelstrand, U. (1960). *Social Pressures, Attitudes and Democratic Processes.* Stockholm: Almquist & Wiksell.

Horan, P. M. (1971). 'Social Positions and Political Cross-Pressures: A Re-examination', *American Sociological Review* 36 (4): 650-660.

Hovland, C. I., Irving, L. J. & H. H. Kelley (1953). *Communication and Persuasion: Psychological Studies of Opinion Change.* New Haven: Yale University Press.

Jackman, K. (1999). 'Correcting Surveys for Non-Response and Measurement Error Using Auxiliary Information', *Electoral Studies* 18 (1): 7-27.

Jackson, E. F. & R. F. Curtis (1972). 'Effects of Vertical Mobility and Status Inconsistence: A Body of Negative Evidence', *American Sociological Review* 37 (6): 701-713.

Kenny, C. B. (1992). 'Political Participation and Effects from the Social Environment', *American Journal of Political Science* 36 (1): 259-267.

Knoke, D. (1990). *Political Networks: The Structuralist Perspective.* New York: Cambridge University Press.

Konstantinidis, I. (2002). `Influences on the Liberal Democratic Vote: An Overtime Analysis with a Comparative Content', unpublished Ph.D. thesis, University of Essex, UK.

Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. & H. Gaudet (1968). *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Election.* New York: Columbia University Press.

Leighley, J. E. (1990). 'Social Interaction and Contextual Influences on Political Participation', *American Politics Quarterly* 18 (4): 459-475.

Lipset, S. M. (1981). *Political Man: The Social Bases of Politics.* Baltimore: John Hopkins University Press.

Lipset, S. M. & R. Bendix (1959). *Social Mobility in Industrial Society.* Berkeley: University of California Press.

Mutz, D. C. (2002). 'The Consequences of Cross-Cutting Networks for Political Participation', *American Journal of Political Science* 46 (4): 838-855.

Nilson, S. S. (2002). 'Half a Century of Cross-Pressures: A Thesis Reconsidered', *Political Studies* 50: 354-361.

Pool, I. de Sola, Abelson, R. P. & S. Popkin (1965). *Candidates, Issues and Strategies.* Cambridge: MIT Press.

Ragsdale, L. & J. G. Rusk (1993). 'Who are Non-voters? Profiles form the 1990 Senate Elections', *American Journal of Political Science* 37 (3): 721-746.

Riker, W. H. & P. C. Ordershook (1968). 'A Theory of the Calculus of Voting', *American Political Science Review* 62: 25-42.

Rosenstone, S. & J. M. Hansen (1993). *Mobilization, Participation and Democracy in America.* New York: Macmillan.

Simon, H. A. & A. C. Stedry (1969). 'Psychology and Economics', στο G. Lindzey & E. Aronson (επιμ.), *The Handbook of Social Psychology*, vol. V (2nd edition). Reading, MA: Addison-Wesley.

Verba, S., K. L. Schlozman & H. E. Brady (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics.* Cambridge: Harvard University Press.